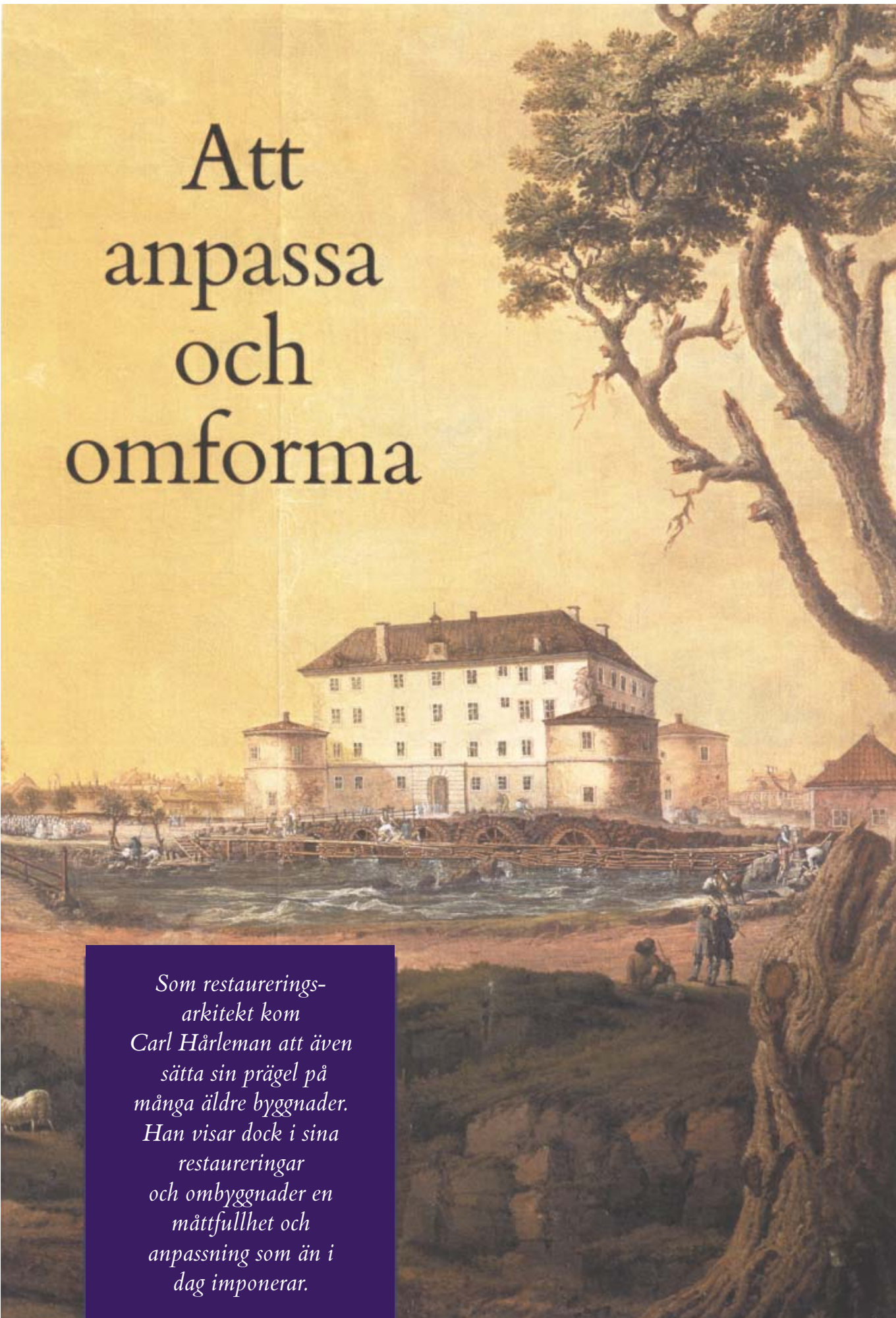

Att anpassa och omforma

*Som restaurerings-
arkitekt kom
Carl Hårleman att även
sätta sin prägel på
många äldre byggnader.
Han visar dock i sina
restaureringar
och ombyggnader en
mättfullhet och
anpassning som än i
dag imponerar.*

Till skillnad från Nicodemus Tessin d.y, som ofta visade ett visst förakt för den svenska byggnadstraditionen, tycks inte Carl Hårleman ha lämnat efter sig något uttalande som avslöjar hans syn på äldre byggnader.

Kanske har Hårlemans barndom, präglad av missväxt och åtstramning till följd av Karl XI:s krig, givit honom en hovsammare attityd till föregångarna. Förutom hans enorma kapacitet inom många områden präglas alla hans byggnadsprojekt av en ofelbar känsla

praktiskt taget oanvänt med det nordöstra tornet till mer än hälften raserat.

Landshövdingen i Västerås, som haft sin bostad i ett fristående trähus på slottsområdet, hade problem eftersom skogen var så skövlad att det inte fanns virke att ersätta hans brunna bostad med. Han föreslog därför att man skulle ta tegel från slottet för att kunna uppföra ett stenhus för hans räkning. Detta var troligen anledningen till att Hårleman på Kungl. Maj:ts uppdrag besiktigade ruinerna av både Gävle

ningen har en elegans som saknas hos dagens slottsanläggning.

År 1744 fick Hårleman i uppdrag av kronprins Adolf Fredrik att se om det gick att åter sätta Uppsala slott i stånd. Det hade då gått mer än 40 år sedan slottet brann och den sydvästra delen hade rivits. Hårleman arbetade i sina förslag inte med att återskapa denna, utan med att ta hand om den befintliga murmassan och ge slottsanläggningens utformning en helhet. För att skapa symmetri planerade han en nordlig flygel som pendang till den befintliga sydliga flygeln i änden på den smala slottslängan. Den stora byggnadskroppen, synlig över hela Uppsala, gavs den slutna karolinska fasad som ännu dominerar, en anläggning helt skild från den öppna renässansanläggning som en gång planerats. Den norra flygeln kom aldrig till utförande men framträder i fasaden som en ofullgängen gavel.

Även vid utformningen av de andra slottens fasader arbetade Hårleman med en enkel fasaddekor för att symmetriskt bemästra proportioneringen.

Både i Gävle och Västerås har fönsteröppningarna justerats i läge så att en viss symmetri kunde åstadkommas. De har även minskats i storlek för att ge behagligare interiörer.

Gävle slott fick sitt låga mansardtak, med plåt på de övre och tegel på de nedre takfallen, efter Hårlemans ombyggnad.

Föregående sida. Örebro slott fick efter Hårlemans restaurering en arkitektonisk harmoni som helt försvunnit i samband med senare ombyggnader. Oljemålning av Johan Sevenbom ca 1770.

för proportioner. Oberoende av om han skapade något helt nytt eller hade att ta hand om en äldre stomme lyckades han indela de olika våningsplanen i en rytm och med proportioner som är kongeniala med rummets form och storlek.

Ombyggnad av Vasaslotten

Många av Vasaslotten hade drabbats av brand vid slutet av 1600- och början av 1700-talen. I Uppsala, där slottet hade brunnit 1702, liksom i Gävle och i Västerås som brann 1727 respektive 1736, stod de gamla murarna kvar i stort sett i sin fulla höjd. Även Örebro slott stod

slott och Västerås slott 1736. Behovet av residens för landshövdingarna och sviter för kungen löstes genom beslutet att rusta upp och bygga om de brunna slotten.

Västerås slott fick låga sadeltak, vilket tack vare järnplåttillverkningen nu var möjligt. Tidigare tak hade haft brandfarligt spån som täckning och detta krävde en brantare takvinkel. Gävle slott, som är nästan kvadratisk till formen, fick ett mansardtak med tegel på det branta nedre, och plåt på det planare övre takfallet.

Det eftersatta underhållet vid Örebro slott krävde även omgestaltning av tornen eller rundlarna som fick låga tak, vilket gav slottet en karolinsk kärvhet, men också absolut arkitektonisk harmoni i förhållandet mellan tornkroppar och huvudbyggnad. Om Hårleman ändrade samtliga tornkrön eller bara lyckades finna en gemensam nämnare som gav spänningen i volym mellan de olika delarna är osäkert. Lös-

Genomförande av projekten

Hårleman arbetade med projekten på distans, vilket innebar att måttuppgifter sändes till honom så att han kunde «formera en dessein». För både Gävle och Västerås beställde han en sorts stomritning för att sedan kunna planera de olika våningarna. Arbetena utfördes sedan i allmänhet på entreprenad.

År 1748 hade Fredrik von Friesendorff blivit landshövding i Västmanland och med honom tillfördes medel så att arbetena vid Västerås slott kunde fullföljas. Mellan Hårleman och von Friesendorff finns ett antal brev bevarade som berättar om de olika problemen. Bara någon enstaka gång då det var nödvändigt besökte Hårleman bygget. Eftersom han inte själv kunde vara på plats var han beroende av tillförlitliga medarbetare.

I Uppsala hade han fram till 1747 en byggnadsutbildad medarbetare, kontrollören Fredrik Sparre, och vid flera andra objekt var det slottsbyggmästare

En oljemålning av Johan Sevenbom från 1760-talet visar Uppsala slott efter Härlemans restaurering. Anslaget till den aldrig färdigställda norra flygeln avtecknar sig tydligt till vänster på fasaden.

Petter Gerdes och murmästaren Christian Kiörner som med sina anställda flyttades mellan de slott där det fanns medel till att fullfölja byggena.

För trappan på Västerås slott bad Härleman sin betrodde murmästare Kiörner om mått. I brevet har han i en skiss redovisat vilka mått han behövde för att kunna göra en fullständig ritning. År 1749 har någon, troligen landskamrern, förtecknat ett antal frågor som ska besvaras av Härleman vid ett besök på platsen. Så även i samband med ett besök 1752, då Härleman anger hur rustiken vid sockelväningen ska utformas och att man på gården skulle kunna 'klistra' med vitriol, det vill säga göra en avfärgning med vitriol som ger fasaden en gul kulör.

Södra Bancohuset

I förhållandet till Tessinarnas byggnader verkar Härleman vara mer försiktig. Carl Gustaf Tessin var ju en tid hans chef men även hans gode vän.

Härleman visar stor skicklighet i de tillägg han gör, allt från den fullständigt anpassade tillbyggnaden av Södra Bancohuset till påbyggnaden på Drottningholms slott, som uppvisar en större självständighet i detaljerna.

I Södra Bancohuset är det kanske i första hand den förutseende konstruktören man beundrar. Tillbyggnaden avsåg bara en lägre byggnad i höjd med Skeppsbrofasadens stenkädda del, men då denna nästan var uppmurad fick Härleman frågan om det gick att bygga huset till full höjd, det vill säga ytterligare två våningar. Härleman svarade ja på denna fråga trots kunskapen om de dåliga markförhållandena. Detta måste innebära att han planerat för påbyggnaden redan vid pålningsarbetena.

Jämför man Nicodemus Tessin d.ä:s Järntorgsfasad med Härlemans fasad åt Skeppsbron är överensstämmelsen framförallt i den övre delen nästan total, medan fönsteromfattningarna i det

nedre stenkädda partiet uppvisar en stor självständighet, med bland annat växling mellan segment och gavelformade överstycken.

Universitetscentra i Lund och Uppsala

I såväl Lund som Uppsala var Härleman engagerad i utformningen av orangerianläggningar. Carl von Linné och Olof Rudbeck före honom hade skapat en botanisk trädgård i Uppsala. Härleman gav med hjälp av sin murmästare den fackmässigt utformade orangeribygnaden en arkitektonisk front med ett mittparti i rustikputs. Denna byggnad stod färdig 1743.

Konsistoriehuset vid Domkyrkoplan är ett annat av Härlemans projekt. Här fanns murar mot planen troligen motbyggda med en envåningsbyggnad. Påbyggnaden med lokaler för konsistoriet, det vill säga universitetets beslutande organ, fick mot torget en karakteristisk härlemansk prägel med rustik

Vid tillbyggnaden av Södra Bancohuset i Stockholm underordnade sig Hårleman Tessins strama romerska barock. Ett diskret rokokoorndament kröner halv våningens mittfönster på Skeppsbrofasaden.

bottenvåning och lisener i de övre våningarna. Mot domkyrkan har byggnaden en sluten fasad med endast två portar som accenter. I denna murliknande avgränsning av domkyrkoplanen kan man kanske se en god arkitekts förmåga att både underordna sig och ge byggnaden en egen karaktär. Hårlemans engagemang för domkyrkan stannade inte med detta, han gjorde även förslag för andra byggnader i närheten, men gav också hela anläggningen en omisskännlig prägel med de tornhuvar som domkyrkan försågs med. Även Ärkebiskopsgården, som vid tiden var obeboelig, blev föremål för Hårlemans omsorger. Ett ombyggnadsförslag från 1736 finns bevarat, där

slottsbyggmästaren Johan Christopher Kiörner åtar sig att riva en våning och bygga två samt förse taket med rött tegel men «frontespizen öfwer dören samt Kråpåhsen [takåsen] och hörnen på taket jemte skorstenarne beklädas med järnbläck. Taken inuti rummen böra i begge våningarna wara gipsade och golwen lagda med bräder ... » Ärkebiskopen flyttade in 1741 men redan på 1760-talet skedde ytterligare en på- och ombyggnad som därefter präglar byggnaden.

Kyrktorn och huvar

Under sina studieresor hade Hårleman naturligtvis träffat på lanterniner eller tornhuvar av olika utformning på kyr-

kor i Italien och Frankrike. Tessin hade efter sina klassiska studier aldrig fått möjligheten att projektera vare sig kupoler eller huvar, som länge varit högsta mode ute i Europa. Den kyrkliga traditionen med höga spiror var säkert mycket stark i Sverige. I sin strävan att förse kyrkor med de mindre brandkänsliga huvarna fick Hårleman viss draghjälp av den stora virkesbristen under 1740-talet. År 1759 utfärdades också en förordning om kyrkors byggande och reparationer, där det bland annat slogs fast att klockorna skulle placeras i «medelmåttige huvar och inte i särskilte klockstaplar av trä eller höga och spitsige torn», en anvisning som skulle bestå i mer än ett hundra år.

Däri hade Hårleman säkert ett finger med i spelet i egenskap av ledamot av sekreta utskottet. År 1750 hade han gjort en studieresa för Vetenskapsakademien för att utröna virkestillgången i landets södra del.

Hårleman tävlade med stadsarkitekten Johan Eberhard Carlberg om att få utforma huvarna på Storkyrkan i Stockholm, men där fick Carlberg uppdraget, liksom för huven på Karlstads kyrka. Striden mellan dem gick så långt att Hårleman tycks ha använt bulvaner för sina förslag inom huvudstadens gränser. Till Strängnäs skickade Hårleman sin slottsbyggmästare Petter Gerdes med förslag till en form som det finns flera skisser och ritningar till i Nationalmuseum. Denna tilltryckta konform, placerad på en vertikal kvadratisk bas i vilken klockan var placerad, använde han även vid andra kyrkor, till exempel Jakobs kyrka och i förslag till Klara kyrka i Stockholm.

Mest berömda är utan tvivel Carl Hårlemans tornhuvar för Uppsala domkyrka. En uppmättningsritning av arkitekten Claes Grundström från 1800-talets senare del visar hur väl de anslöt till den äldre konstruktionen. Före branden hade domkyrkan spiror av en barock typ, med lökartade for-

mer i flera våningar. De huvar Hårleman ritade 1741 är bara i en våning och har trots den öppna lanterninen en kompakt karaktär som kan ha betraktats som 'rumphuggen' av dem som mindes de gamla spirorna. De flesta Uppsalabor hade bara sett den enkla brädavtäckningen på tornen och bör ha sett Hårlemans utformning som en passande lösning fram till det att Helgo Zettervall med sina nygotiska spiror fick dem på fall. Huvarna har släktskap med S. Trinita dei Monte eller Berninis i S. Agnese, båda i Rom.

Som alltid drog arbetena ut på tiden. Slottsbyggmästare Gerdes lyckades slutföra arbetet i september 1745 men då återstod dekoreringen. Ännu 1748 finns uppgifter om ornament antecknade: «Efter Högwälborne Herr Baronens och Öfwerintendenten Hårlemans anordning äro et par wingar af koppar såsom et ornament under wisaretaflan på västra sidan af tornet förfärdigade.»

En skicklig omskapare

Tankar på att restaurera monument kom inte till något starkare uttryck ute i Europa förrän några decennier efter Carl Hårlemans död. Det förakt den tidens arkitekter visade de 'gotiska skro-

ven' framgår av Carl Gustaf Tessins yttrande: «Götherne som velat bana ett nytt och yrt lopp uti en uråldrig och sträng konst, anses än idag för konstens klåpare». Detta präglade naturligtvis även Hårlemans inställning.

Hårleman kan inte kallas restaureeringsarkitekt i dagens mening men han hade en förmåga att med små medel åstadkomma det önskade resultatet, alltid i en medveten skepnad. Han anknöt sällan direkt till gamla former, men som klassiskt skolad arkitekt hade han ett stort register av arkitekturelement att hämta former ifrån. Om Hårleman i sin inredningskonst står för några av rokokons höjdpunkter så har han i sina till- och ombyggnader ofta visat en måttfullhet och anpassningsbarhet som imponerar. Självklart har han arbetat med traditionella material men även med moderna former och nya material, som i mansardtaken med sin kombination av tegel och järnplåt. Hårlemans särprägel, oberoende av om det rör nybyggnad eller ombyggnad, är den suveräna förmågan att hantera mått och proportioner, en förmåga som han även delade med sin föregångare Nicodemus Tessin d.y. ■

*Birgitta von Haslingen;
Arkitekt, byggnadsvård, SFV*

Skisser till tornhuv för Jakobs kyrka i Stockholm. Hårlemans lanterninkrönta tornhuvar blev stilbildande i svenskt kyrkobyggnande under hela 1700-talet.

Uppsala domkyrkas tornhuvar ritades av Hårleman 1741 och var inspirerade av bland annat Berninis S. Agnese i Rom. Huvarna som väl anslöt till den äldre arkitekturen avlägsnades i samband med Helgo Zettervalls totala ombyggnad av kyrkan 1885–93.

